
ОЗОДАНДЕШӢ, ТАҶРИБАГАРОӢ ВА АРЗИШГУЗОРӢ

Башир АЗИЗӢ

нажуҳишгари ИФСХ ба номи А.

Баҳоваддинов АМИТ

**ИБНИ СИНО – ТАҶРИБАГАРОӢ АРАСТУӢ БО
ПӢШИШИ НАВАФЛОТУНӢ**

(маҳдудаи тафаккури фалсафӢ дар муносиботи қудрат)

Дар шаҳри Флагстаф воқеъ дар Иёлоти Аризонаи ИМА музейи офариниш бо номи Музейи офариниши “Grand Canyon” (Grand Canyon Creation Museum) [1] қарор дорад, ки дар он шигифтии табиии “Grand Canyon” бо тамоми шукӯҳаш ба тасвир кашида шудааст. Аммо аз дидгоҳи бунёдгароёни мазҳабӣ корбурди вожаи “шигифтии табиат” дар нисбат ба ин зебоиҳои табиӣ комилан нобачо дониста мешавад, чунки аз дидгоҳи онҳо ин дараи бисёр амиқу аҷиб “муъҷизаи осмонӣ” пиндошта мешавад. Онон ба мабнои эътиқодоти ортодоксии мазҳабиашон ба ин боваранд, ки ин дараи амиқу аҷиб намоише аст аз достони офариниш дар китоби муқаддас, ки фақат дар 7 рӯз, мутобиқи дostonҳои он, бар асари селоби борони рӯзҳои офариниш, замин фарсоиш ёфта ва ба сурати имрӯзӣ даромадааст.

Таъкид ва пофишорӣ рӯйи тафсири ортодоксӣ-мазҳабӣ аз шигифтии Grand Canyon ягона намунаи мубориза дар баробари илми муосир нест. Дар бисёре аз шаҳрҳои иёлоти ғарбӣ ва миёнаи ИМА, он ҷо, ки масеҳиёни бунёдгаро аксарияти курсиҳоро дар шӯроҳои шаҳрӣ дар ихтиёр доранд, ба сонсури он китобҳои дарсии илмӣ мепардозанд, ки бо

рӯҳияи китоби муқаддас созгорӣ надоранд ва бо фишори сиёсӣ (қатъи кумакҳои моли) раҳбарии идораи мактабро маҷбур ба тағйири китобҳои дарсӣ месозанд. Афзун бар макотиби миёна донишгоҳҳо низ аз ин навъи ҳамлаи идеологӣ-сиёсӣ дар амон намонданд, ки намунаи равшани он ҳамлаи ахири идораи Трамп ба Донишгоҳи Гарвард (Harvard) аст. Раҳбарияти Донишгоҳ ин амалро ҳамлаи мустақим ба “озодии маориф” мешуморад [2].

Албатта, моёи ҳайрат аст, ки чунин ҳамлаҳои пайдарпай ба арзишҳои илмиву фарҳангӣ дар арзи чанд моҳ дар кишваре иттифоқ меуфтад, ки бо пешинаи таърихии инқилоби демократӣ (солҳои 1775-1783) дар арсаи озодии андешаву демократия ва истиқлолият (ҳадди ақал аз диди худашон) намунаи дурахшоне барои ҷаҳон аст. Бо ин ҳол бояд донист, ки чунин ҳуҷум ба илм ва андешаи озод танҳо ба ИМА маҳдуд намонад. Агар ба таърихи ҷаҳони Ғарб нигоҳи кӯтоҳ андозем, намунаҳои бешумори бархурд миёни илм ва бунёдгароёни диниро метавон дид. Ман дар ин ҷо фақат ду намунаи бисёр ошкори онро ба хотир мерасонам: Галилей Галилео, ки то имрӯз ба хотири дифоъ аз дидгоҳи хуршедмехвари Коперник ва кашфи ин ки Замин ва сайёраҳо дар мадорҳои байзавӣ ба даври Хуршед мечарханд, маъруф аст, аз ҷониби мутакаллимони масеҳӣ аз номи китоби муқаддас ба куфргӯӣ маҳкум гардид ва аз сӯйи маҳкамаи ҷонибдори калисо дар соли 1633 то поёни умр ба ҳабси хонагӣ маҳкум шуд.

Ҳамла ба боварҳои илмӣ пеш аз ин низ бо дастури калисо иттифоқ афтада буд ва он чиро дар намунаи дувум мехонем, ҳанӯз ғоҷеабортар аз рӯзгоре аст, ки бар сари Галилео Галилей оварданд, яъне замоне, ки Ҷордано Бруно бо дастури калисо зинда дар оташ сӯзонда шуд. Бруно бо он ки худ як худобовар буд, аммо ба истидлоли ақлонӣ тақия мекард ва

озодандеше буд сарсахт, ки дар кайҳоншиносии худ назарияҳои навро матраҳ кард. Ӯ натиҷа мегирад, ки аз зоти Худо лузуман чунин бармеояд, ки ҷаҳон поённопазир аст. Чунин натиҷагирӣ хашми додгоҳи тафтиши ақоиди он замонро барангехт ва пас аз муҳокимаи шашмоҳа ӯро дар Рум зинда сӯхтанд.

Бо он ки дар таърихи илм ин рӯйдод аз ҳаводиси талху ғамангез ба шумор меравад ва зохиран ҷузъи таърих шудааст, аммо ҳаводис ва бархурдҳои идеологӣ, ки давлатҳо дар ҳамла ба андешаҳои илмӣ, он гуна ки дар муқаддима намунаҳои онро баршумурдем, доманаи бисёр густурда дорад. Ин симпозиум ба Ибни Сино донишманду файласуфи машҳури Эронзамин ва ҷаҳон бахшида шудааст. Ӯ низ дар асри ҳудаш дар ҷаҳони ислом мавзуи муҳими ин гуна муноқишаҳо миёни мафҳуми имонӣ ва фалсафаи ақлгаро ва ё байни усули ваҳйонӣ ва ҳақиқати бурҳонӣ буд, ки бозтоби равшани онро дар нақди Эмом Ғазолӣ (1056-1111) бар Ибни Сино ва сарнавишти нофарҷоми хирадгароӣ дар ҳазор соли баъд аз Сино мебинем. Ғазолӣ фақеҳ ва аз мутакаллимони машҳури исломӣ буд, ки фалсафаварзиро мояи заъфи имони мусалмонон медонист, он гуна ки калисо афкори илмии Галилейро мояи сустии имон ва хатар барои калисо мепиндошт. Ва он гуна ки таърихи илм ва фалсафа гувоҳӣ медиҳад “бо ҳамлаи Ғазолӣ ба Сино ва ғалабаи исломи ортодокс, мутолеаи улуми табиӣ дар ҷаҳони исломи арабии асри миёна чунон зарбае дид, ки дигар ҳеҷ гоҳ ҷуброн нашуд” [3, 91].

Бале, дар симпозиуми байналмилалӣ, ки дар АМИТ ба бузургдошт аз 1045 солагии Ибни Сино ихтисос ёфтааст, сухан аз донишманди бузург ва файласуфи асри миёна аст, ки дар миёни донишмандон ва файласуфони исломӣ бештарин таъсирро ҳамзамон ҳам дар арсаи илми тиб ва низ фалсафа

дар миқёси ҷаҳонӣ аз худ ба ҷо гузоштааст. Бо он ки мероси фалсафии Сино ва тафаккури фалсафӣ ба таври кулл дар ҷаҳони ислом пас аз ӯ ба зудӣ ба иллати муҳолифати шадиди маҳфилҳои муҳофизакори мазҳабиву сиёсӣ ва низ заифшавии пойгоҳи илмӣ-фалсафӣ пайгириву густариш наёфт, аммо баръакс, доманаи таъсири нуфузи ӯ дар арсаи илму фалсафа дар ҷаҳони Ғарб то ба имрӯз ба равшанӣ дида мешавад, ки бозтоби онро дар суҳанони Бертранд Рассел файласуф ва нависандаи асари маъруфи “Таърихи фалсафаи Ғарб” метавон дарёфт: “Ӯ (Сино, Б. А.) муаллифи доиратулмаорифе буд, ки дар Шарқ дар натиҷаи муҳолифати мутакаллимон (илоҳиётшиносон) тақрибан ношинохта монд, дар ҳоле ки осори Сино ба василаи тарҷумаи лотинии он дар Ғарб таъсири бузурге аз худ ба ҷой гузоштааст. Равоншиносии ӯ дорои вижагиҳои таҷрибӣ аст. Сино дар фалсафа тамоили бештаре ба Арасту дорад ва дар муқоиса бо дигар фалосифаи исломии пеш аз ӯ, камтар навафлотунӣ аст... Дар илми тиб Сино бештар аз фалсафа шухрат дошт ва аз қарни 12 то 17 мелодӣ китоби Сино “Қонуни тиб” ба ҳайси манбаи асосии илми тиб дар Аврупо ба шумор мерафт... Аммо мутаассибини мазҳабӣ бо ӯ муносибати хуб надоштанд. Сино ба далели дониши фавқулода дар илми тиб қисман аз ҳимояту эҳтироми ҳукмронони вақт бархурдор буд. Сино аз ҳар гоҳе ба душвориҳо ва рафтори хасмонаи навкарони турктабор дучор мешуд ва баъзан бояд ба маҳфигоҳ паноҳ мебурд ва гоҳе ҳам ба зиндон кашонида мешуд”[4, 455].

Сино шахсияти илмии чандбуъдӣ дорад ва дар бахшҳои васеи аз илму фалсафа осори дурахшоне дар ҷаҳон аз худ ба ҷо гузоштааст, ки бинобар маҳдудияте, ки барои мақолот муайян гардидааст, бисёр душвор аст, ки ҳатто ба баррасии иҷмолии он пардохт. Бинобар ин, дар ин навишта танҳо ба бархе аз ҷанбаҳои фалсафии андешаи Ибни Сино мепардозем. Ба

вижа, ба ин масъала, ки то чӣ андоза Сино идомадиҳандаи роҳи Арасту аст ва дар кадом заминаҳо роҳи хешро аз Арасту ҷудо мекунад.

Сино дар талоши синтези омӯзаҳои мутафовити фалсафиву мантиқӣ буд ва бештар аз Форобӣ сайъ намуд, то дидгоҳҳои фалсафиву диниро бо ҳам созгорӣ диҳад. Дар ин росто муҳимтарин хусусияти фалсафаи Сино, ки дар айни ҳол дорои аҳамияти бузурги таърихӣ низ ҳаст, ҳамон шарҳу тафсири дақиқ ва моҳирона аз омӯзаҳои Арасту аст, ки дар чорҷӯби маҳфумҳои навафлотунӣ сураат пазируфтааст.

Муҳимтарин бунёди андешаи фалсафии Синоро фалсафаи машоӣ (арастуӣ) месозад. Дар табиатшиносӣ Сино пайрави вафодори Арасту аст ва ўро ҳамчун “эмоми ҳақимон ва дастури омӯзгори файласуфон” (Донишнома, Илоҳиёт, сах. 111) меномад. Арасту нахустин касе дар Юнони қадим ва низ дар таърихи фалсафа аст, ки фалсафӣ андешиданро ба сатҳи илм боло бурд [5, 35]. Шеваи таҳлилӣ ва дилчаспии шадиди Арасту дар таҳқиқи ҷаҳони қобили идроку таҷриба мавриди тавачҷуҳи файласуфони баъд аз ў қарор гирифт. Бар мабнои ин ҳақиқати таърихӣ барои дарку дарёфти беҳтари андешаҳои фалсафии Сино хуб аст, то ба он ҷанбаҳои фалсафии Арасту бипардозем, ки фалсафаи Сино бештар аз он сероб гардидааст.

Аз ҷониби дигар, чун Сино дидгоҳҳои фалсафии хешро дар муҳити тасаллути андешаи исломӣ ба мақсади созгор кардани дину фалсафа ба нигориш даровардааст ва ногузир бархе тағйирот ва тасарруфотро дар фалсафаи Арасту ворид сохтааст, ки дар ин замина аз андешаҳои навафлотуниён ва дар пешопеши онҳо, Фалотин(Plotinus(204-270 мелодӣ)) мадад гирифтааст. Бо ҳамин далел, ба гунаи фишурда ба муаррифии бахшҳои муртабит ба фалсафаи Фалотин низ мепардозем, то

ҷойгоҳи Сино дар миёни омӯзаҳои таҷрибагарои Арасту ва низ илоҳиёти навафлотунӣ беҳтар равшан гардад.

Сино ва Арасту

Пеш аз ҳама, нуктаи чашмгир дар зиндагии ин ду файласуфи бузург, бо вучуди фосилае, ки ҳудуди 1300 сол онҳоро аз ҳам ҷудо месозад, ҳамоно шабоҳатҳое аст, ки дар саргузашту ҳаёти онон барҷастагӣ дорад: ҳар ду файласуф дар кашокаши бозиҳои қудрати сиёсӣ гоҳе дар дарборҳо ҷойгоҳу манзалат меёфтанд ва замоне ҳам маҷбур ба фирор ва ҳатто таҳдид ба марг мешуданд [6, 185].

Сино ҳамчун табиб ба табобати Нуҳи Сомонӣ ба дарбори бошукӯҳи Сомониён, ки аз донишмандон Ҳимоят мекард, роҳ ёфт. Бо кумаки Амири Сомонӣ ба китобхонаи бузурги салтанатии Сомониён даст ёфт ва аз он баҳраҳои фаровон гирифт. Арасту низ барои тарбияти фарзанди шоҳи мақдунӣ - Филипус ба дарбор роҳ ёфт ва дар он ҷо бо Ҳимояти шоҳи мақдунӣ ба таъсиси китобхонаи бузурге пардохт. Даре напойд, ки дастгоҳи салтанатии Сомониён дастхуши парешонӣ шуд ва Сино ноғузир тарки Бухоро кард. Ў аз шаҳре ба шаҳре маҷбур ба сафар мегардид, гоҳе ба мақому мансабе ҳам мерасид ва гоҳе он донишманди бузург мавриди таъқибу озор қарор гирифта ва ҳатто равонаи зиндон мегардид. Замоне ҳам сарбозони Масъуди Ғазнавӣ дар ҳамла ба Исфаҳон хонаву китобхонаи Синоро ба ғорат бурданд. Саранҷом он донишманду файласуфи бузурги ҷаҳони ислом, дар қаламрави таҳти ҳокимияти хилофати исломӣ, дар гӯшаи ғурбату танҳой даргузашт. Арасту низ пас аз фурӯпошии қисми императории Искандари Мақдунӣ (шогирди Арасту) чунин сарнавишти андуҳборе дошт. Хусумати Отиниҳо бо Мақдуниҳо шомили ҳоли душманӣ ба Арасту низ гардид ва бо дигаргунии муносиботи қудрати сиёсӣ Арасту монанди Суқрот дар Отин (Афина) ба беҳудой мутаҳҳам шуд ва

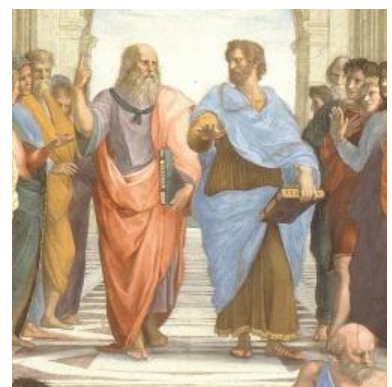
фармони қатли ўро доданд. Аммо Арасту, ба қавли худаш, нахост ба отиниҳо фурсати дубора барои гуноҳ алайҳи фалсафаро диҳад ва барои наҷот ёфтани аз марг аз Отин фирор кард ва соле баъд дар гӯшаи танҳоиву ғурбат даргузашт.

Дида мешавад, ки чи гуна ду файласуфи бузург, ки ҳамаи умрашонро сарфи кор пажӯишу офариниши осори илмӣ намуданд, чи гуна аз ҷониби ҳукуматҳо чунин сарнавишти ғамангезро бояд интизор медоштанд. Ба ҳар ҳол, ин масъалаи тоза нест, ки як ҳукумати мустабид беҳтарин шахрванди худро ба муҳочират маҷбур мекунад.

Сино – таҷрибагарои арастуӣ

Ибни Сино ҳамчун табиб аз ҷавонӣ ба мушоҳида ва корбурди таҷриба дар равишшиносии илмӣ дилчаспии фаровон дошт. Дар канори мабоҳиси фалсафӣ ба таври амалӣ ва расмӣ вориди ҳавзаи улуми табиӣ шуд ва монанди Арасту ба ҳайси назарияпардоз дар улуми табиӣ шинохта шуд. Сино дар равиши мушоҳида ва нақши таҷриба барои шинохти воқеӣ аз ҷаҳон, пайрави мактаби Арасту буд, ки дар Юнон роҳи худро аз Афлотун ва ҷаҳони идеяҳои афлотунӣ барои ҳамеша ҷудо сохт, ки аз ҳамон замон Арасту намояндаи мактаби реализм ва Афлотун намояндаи мактаби идеализм шинохта мешаванд. Сино дар ин миён роҳи Арасту бармегузинад.

Шояд беҳтарин тамсили тазод миёни ин ду дидгоҳи мутафовит дар дунёи фалсафа дар наққошии бошад, ки ба дасти ҳунарманди машҳури итолиёвӣ Рафаел Санти дар солҳои 1510-1511 ба тасвир кашида шудааст. Дар ин тасвир Афлотун дар ҳоле ки китоби Диалог (Timaeus)-ро дар дасти чап маҳкам

нигаҳ доштааст, бо ангушти дасти рост ба сӯйи осмон ишора мекунад, дар ҳоле ки Арасту дар канори ӯ истодааст ва китоби ахлоқиётро дар дасти чап дорад, бо дасти рост ба сӯи замин ишора дорад.

Ин тасвир бозтобе аз ду нигариши комилан мутавофит дар таърихи фалсафа аст. Масъала рӯйи ин нукта аст, ки чи гуна метавон ба дониши ҳақиқӣ дар бораи ҷаҳон расид. Аз диди Афлотун сарчашмаи дониши воқеӣ ҳамон ҷаҳони идеяҳо аст, ки хориҷ аз ҷаҳоне, ки мо дар он зист мекунем, қарор дорад. Дар ҳоле ки Арасту бо ишора ба Замин ба аҳамияти ҷаҳони моддӣ ва воқеиятҳои маҳсус таъкид меварзад. Аз он ҷое, ки Арасту манбаи ҳақиқии донишро дар ҳамин ҷаҳон мебинад, биноан асоси методи фалсафии ӯ низ бар мабноси асли феномен устувор аст, ки маънои чизҳоеро, ки барои мо дар ин ҷаҳон метавонад падидор шавад, мерасонад.

Аз ҳамин ҷост, ки дар мактаби машоӣ (арастуӣ) баръакси мактаби Афлотун, ки бештар ба метафизика саргарм буд, таваҷҷуҳ ва алоқамандии падида ба ҷамъоварии фактҳо ба вижа, дар улуми биологӣ нишон дода мешуд. Арасту нахустин бор ба табақабандии ҳайвонот пардохт ва аз ҳамин сабаб ӯро ҳамчун падари илми биология мешиносанд. Теофрастус (Theophrastus), шогирду ҷонишини Арасту пажӯҳишҳои Арасту ва худро дар заминаҳои биология, геология ва бодухавошиносӣ ба нашр супурд. Бояд таъкид кард, ки пажӯҳиши таҷрибӣ дар мактаби машоии Арасту танҳо ба улуми табиӣ маҳдуд намонад, балки шогирдонаш таҳти назари ӯ ба ҷамъоварии фактҳо дар мавриди масоили иҷтимоӣ аз ҷумла сохтори давлатӣ (шаҳрдавлатҳо) низ пардохтанд ва аз 158 шаҳрдавлати Юнон дар ин замина мавод ҷамъоварӣ карданд, то Арасту аз ин фактҳо назарияи “Фалсафаи сиёсӣ”-и худро бисозад [7, 98].

Албатта, ин ҳамон равишест, ки Сино дар пайравӣ аз Арасту онро ба кор мебарад. Ибни Сино дар тиб бо така ба равиши таҷриба ва корбурди он дар бораи доруҳо ҳафт қонидаро навишт, ки тибқи онҳо бояд равиши таҷрибӣ барои таъйини хосиятҳои доруҳо ва таъсири доруҳо ва таъсири онҳо ба беморӣ ба кор бурда шавад. Мушоҳидаи болинӣ тавассути Сино дар бораи илали бемориҳои гуногун дорои аҳамияти таҷрибии бисёр аст [8, 174]. Сино мушоҳидаи систематикиро дар назар дорад, ки дар он шароити хос тарроҳӣ мешавад, то аз он робитаи зотӣ миёни падидаҳоро дарёбад ва муътақид буд, ки таҷриба бояд дарбаргирандаи мушоҳидаи ҳиссӣ, такрор, куллият ва яқинӣ будан бошад, то ба маърифати таҷрибӣ табдил шавад. Сино дар “Бурҳони шифо” ба таърифи таҷриба ва таъйини ҳудуди шароити он пардохтааст. Ӯ барои расидан ба назарияи илмӣ пайваста бо тарҳи озмоишҳо ва бо дарназардошти собитҳову мутағаййирҳо дар ҷустуҷӯи иллати табиӣ дигаргунӣҳо мешавад. Сино як диди секулар(дунявӣ) ба иллати бемориҳо дошт ва барои беморӣ фақат ба иллатҳои табиӣ бовар дошт ва ҳеҷ гоҳ тандурустӣ ва ё бемориро ба нерӯҳои мофавқӣ табиӣ нисбат намедод [9]. Сино монанди Арасту табиатро беҳтарин ва боъътибортарин озмоишгоҳ барои дастёбӣ ба маърифат мешинохт ва ҷойгоҳи баланде барои маърифати таҷрибӣ қоил буд. Биноан, он чи марбут ба далоили физикии шинохти ҳастӣ мешавад, умдатан роҳи Арастуро дунбол мекунад, аммо дар шинохти иллати метафизикии дарки ҷаҳон роҳи худро аз Арасту ҷудо месозад.

Ихтилофи Сино бо Арасту

Физикаи Арасту ҳамчун назария дар бораи воқеияти табиӣ қарнҳои зиёде, ҳатто то асри ренесанс, ҷаҳонбинии мусаллат дар бораи табиатро дар Аврупо ташкил медод. Фалсафаи Арасту дар қарнҳои миёна ба василаи файласуфони мусалмон, ба вижа Форобӣ, Сино ва Ибни Рушд, тарҷумаву тафсир

гардид ва аз тариқи тарҷумаи осори онҳо аз арабӣ ба лотинӣ ба Аврупо нуфуз кард. Ҳам дар асри Сино ва низ пас аз қарни XIII милодӣ фалсафаи Арасту ҳамчун парадигма ё андешаи мусаллати илмӣ-фалсафӣ ба ҳисоб мерафт ва замоне, ки аз фалсафа сухан мерафт, мақсад фақат Арасту буд [10, 198]. Биноан файласуфони ҷаҳони ислом ва низ масеҳият сайъ намуданд, то манбаъҳои динию фалсафиро бознигарӣ кунанд, то биниши динӣ ва фалсафиро бо ҳам созиш диҳанд ва нишон диҳанд, ки усули диниро низ метавон бар мабнои ақлӣ дарку фаҳм кард. Аммо дар ин замина як мушкили асосӣ вучуд дошт, ки бо усули динӣ дар тазод буд ва он бардошти Арасту аз мафҳуми Худо ва ҷойгоҳи он дар табиат буд, ки бояд бартараф мешуд.

Дарки метафизикии Арасту аз мафҳуми Худо як дарки “ҷаҳоншинохтӣ” аст, яъне бо баҳрагирӣ аз мафҳумҳои табиат, монанди ҳаракати ҷаҳон вучуди Худоро фарз мекунад, то иллати нахустинро тавзеҳ диҳад, ки ба таври фишурда онро чунин метавон баён намуд: (а) ин ки ҳаракат вучуд дорад, як падидаи равшан аст, зеро ҳар кӣ дар бораи пайдоишу дигаргунӣ суҳбат мекунад, бояд ба ҳаракат бовар дошта бошад; (б) ин ҳаракат ниёз ба муҳаррики берунӣ дорад; (в) муҳаррик ва мутаҳаррик бо ҳаманд; муҳаррик иллати ниҳой аст, на иҷрокунанда; (г) силсилаи муҳаррик наметавонад то бениҳоят бошад ва бояд ба як “муҳаррики нахустин” бианҷомад. Арасту аз ин истидлол ба фарзи вучуди “муҳаррики нахустин” мерасад, ки бояд номутаҳаррик бошад. Ва аз он ҷойе, ки муҳаррики номутаҳаррик иллати нахустин аст ва комил низ мебошад, биноан васфи боризи ӯ тафаккур аст ва Арасту ӯро Худо унвон намуд, зеро дар фалсафаи юнонӣ ба ҳар падидаи комил ва фавқулода Худо мегуфтанд. Биноан Худои Арасту холиқи ҷаҳон нест ва бо он ҳеч робитаи вучудӣ надорад. Чунин бардошти Арасту аз мафҳуми Худо, ки фақат

ба худ фикр мекунад ва бо дунёи мо коре надорад ба ҳеҷ вачҳ бо Худои офаринанда дар адёни иброҳимӣ наметавонад созгорӣ ёбад. Ба ибораи дигар Худои Арасту бо Худо дар адёни иброҳимӣ, ки ваҳйу аҳком мефиристад ва таклифу таъйин мекунад ва барои аъмоли инсонҳо подошу мучозот муайян мекунад, дар тазод аст.

Сино ҳамчун як файласуф бояд барои ин мушкил роҳхале меёфт ва яке аз нахустин талошҳоро дар таърихи фалсафа дар ин замина ӯ анҷом додааст, ки баъдҳо моёи илҳом барои исботи фалсафии Худо барои файласуфони адёни масеҳиву яҳудӣ низ гардид. Файласуфи яҳудӣ Маймонид (Maimonides (1138–1204)) ва файласуфи масеҳӣ Томас Оквинос (Thomas Aquinas (1224-1274)) дар фарзияҳои худ барои исботи Худо аз истидлоли Сино истифода намуданд [11, 245].

Роҳи ҳалли Сино барои ин мушкил чӣ буд? Барои Ибни Сино пазириши роҳи ҳалли арастуӣ, ки аз умури табиӣ, монанди ҳаракати олам вучуди Худоро фарз кунад, душвору нокофӣ буд, зеро дар роҳхалли Арасту фақат иллати ҳаракат ва муҳаррики аввалӣ собит мешуд, на иллати вучуди ҷаҳон. Ба ҳамин далел, Сино талош ба харҷ дод, то аз бурҳони ҷаҳоншинохтии Арасту истифода накунад ва ба иллати вучудӣ паноҳ бибарад.

Сино тарҳи хешро барои исботи Худо бар мабнои асли тафовут миёни “воҷиб” ва “мумкин” устувор сохт ва бо қарор додани фарқи асосӣ миёни “воҷиб” ва “мумкин”, бо пайравӣ аз Форобӣ, Худоро ба унвони “воҷибулувчуд”-и маҳз бидонад, ки дар раъси иллати вучуди ҷаҳон низ қарор дорад ва берун аз Худо ҳама “мумкиналувчуд” ва вобаста ба ӯ ҳастанд. Аз ин дид, фалсафаи Сино бо таваҷҷуҳ ба “вучудшиносӣ” ихтилофи бунёдӣ бо фалсафаи Арасту дорад.

Сино барои истидлоли хилқати ҷаҳон мафҳумҳои “қадим” ва “ҳодис”-ро таҷдиди таъриф мекунад, то битавонад миёни

фалсафаи Арасту ва дин созиш ба вучуд оварад. Ҷ қадимро ба ду маъно ба кор мебарад, қадим ба асоси зот ва қадим ба асоси замон. Биноан, ҷаҳон ба эътибори замон “қадим” аст, ки оғозу анҷоме надорад, аммо ба эътибори иллат халқ шудааст. Ба ин далел, Сино оламро қадим ва ҳам халқшуда медонад. Чуноне, ки Сино мегӯяд: “Қадим будани ҳаракатро аз ҷиҳати ибтидо надоштан вочиб донистем, на аз ҷиҳати ибдоъ, ки ибдой набудани он маҳол аст” [12, 298-230]. Ба ин тартиб, Сино байни дин, ки ҷаҳонро ҳодис медонад ва фалсафа, ки ҷаҳонро азали медонад навъи созише барқарор кард, то аз як сӯ ба мактаби машоии Арасту вафодор бимонад ва аз тарафи дигар, пойбандиашро ба эътиқодоти динӣ нишон диҳад.

Ба ҳар ҳол, фалсафаи метафизикии Сино дар бораи Худо дар миёни пайравони адёни иброҳимӣ дар саросари ҷаҳон мавриди истиқбол қарор гирифт ва осори ӯ суннати гуфтугӯ ва истидлоли фалсафиро дар миёни мутакаллимон, ба вижа, мутакаллимони Ғарбӣ ривож дод. Аммо бо таассуф, ин суннати истидлоли ақлонӣ дар қаламрави ҳокимияти мутлақаи хилофати исломии асри пас аз Сино заминаи рушд ва густаришро наёфт ва бардоштҳои догматикӣ аз аҳкоми дин, фурсати баҳс миёни илм (фалсафа) ва динро наметод. Имом Ғазолӣ, ки пас аз Сино зухуркард, чеҳраи барҷаста миёни мутакаллимон ва файласуфони замони худ буд, аз суннати фалсафӣ на танҳо пайравӣ накард, балки талош кард нақши фалсафаро коҳиш диҳад ва ҳатто дар китоби “Таҳофат-ул-фалосифа”-и худ Синоро ба куфргӯӣ муттаҳам кард. Бо он ки Ибни Рушд дар китоби “Таҳофат-ул-таҳофат” ба радди Ғазолӣ пардохт ва нишон дод, ки фалсафаи Сино на танҳо куфромез нест, балки ин Ғазолӣ аст, ки Синоро дуруст дарк накардааст [13, 43-51]. Аммо ин садои ибни Рушд он қадар аз мадрасаи Низомияи Бағдод дур буд, ки дар ҳамон ҷо, дар Андалус ношунида монд ва ҳатто Ибни Рушд худ низ ба куфргӯӣ

мутаххам ва ба таъбид аз кишвар маҷбур гардид ва ба ин тартиб, пас аз Сино ва Ибни Рушд суннати тафаккури фалсафӣ аз қаламрави ҳокимияти хулафои исломии асримиёна рахт барбаст. Яке аз муаррихон дар мавриди паёмади талхи ин воқеаҳо чунин менависад: “бо ин ҳол, фалсафаи араб ва ҷаҳони фикрии араб ба таври кулл аз қарни сенздаҳум камтар халлоқ шуд ва худро аз таъсири берунӣ маҳрум сохт ва ҳатто файласуфи худ монанди Ибни Рушдро тард кард, ки пас аз ӯ, ба ҷуз чанд истисно, файласуфи бузурги дигаре дар ҷаҳони ислом зуҳур накард ва табодули андешаҳои фалсафӣ низ мутаваққиф гардид” [14, 188].

Ибни Сино ва навафлотуния

Фалсафаи метафизикии Ибни Сино дар хутути куллӣ аз фалсафаи метафизикии навафлотунӣ, ба вижа Фалотин (Plotinus (204-270 мелодӣ)), асосгузори воқеии он мактаб, илҳом гирифтааст. Навафлотунизм як низоми фалсафие аст, ки аз таркиби фалсафаи Афлотун, Арасту, мактаби фалсафии стоицизм бо аносире аз андешаҳои ирфонии адёни Шарқ, монанди Ҳикмати Хусравонии Эрони Бостон ва фалсафаи Ҳинд, шакл гирифтааст. Бо он ки Фалотин аз фалсафаи Афлотун бисёр мутаассир буд, аммо танҳо муфассири фалсафаи Афлотун набуд, балки ӯ худ фалсафаи нав ва мутафовите аз фалсафаи Афлотун эҷод кард. Ин системаи фалсафии ҷадид аз қарни II то қарни VI мелодӣ давом ёфт. Андешаҳои Фалотин ба василаи шогирди ӯ Порфириус (Porphyrios (232-304 мелодӣ)) зери унвони “Enneaden” интишор ёфтааст. Дар ин китоб аз 3 бунёди асосӣ ва ё сарчашмаҳои ҳастӣ сухан меравад: (а) воҳид (The One), (б) идроки ақлӣ (Nous), (в) рӯҳи ҷаҳонӣ (Logos) [15].

Воҳид (Худо) аз диди Фалотин принсипи нахустини воқеият аст, ки тавсифи он дар фаҳму дарки инсон намегунҷад, “зот” ва “вучуд” дар ӯ якест. Ӯ дар ҳеч ҷойи ҷаҳон қарор

надорад, аммо ғоиб ҳам нест. Ягона чизе, ки аз назари Фалотин дар бораи он метавон гуфт, ин аст, ки \bar{U} “комил” аст. Аммо дар ин бора меафзояд, ки моҳияти ин комил будан аз фаҳми инсон болост. Мо метавонем фақат бо забони истиораҳои шоирона монанди “нури бидуни соя” ва аз ин қабил онро баён кунем.

Ба ҳар ҳол, аввалин судур ё таҷаллӣ аз Воҳид зуҳури идроки ақлӣ (Nous) аст. Nous дар лотин ба таври кулл ба маънои фикр қардан аст. Nous барои Афлотун ва Арасту мафҳуми бахши олии тафаккурро дар бар мегирад, ки сабаби тамизи инсон аз ҳайвон мегардад. Ёфтани маънои муодили он ба забони порсӣ хеле душвор аст, зеро аз диди Фалотин ҳар навъ муқоисаи ин мафҳум бо зехни маҳдуди инсон номумкин аст. “Nous” аз лиҳози ҷойгоҳ пойинтар аз Воҳид ва наздик ба он аст. “Nous” тафаккури холис аст, аммо тафаккур дар бораи чизе ва ҳудахро тафаккур мекунад. Тафаккури \bar{u} дар бораи маншаи худ \bar{u} яъне дар бораи Воҳид аст. Гӯё Худо бо тааммул дар худ аз худ берун меояд ва он гоҳ Худо мегӯяд, ки ин хуб аст ва аз ҳамин “Nous” судур қард. Ба ҳамин тартиб аз “Nous” “Логос” зуҳур қард.

Логос дар ҷойгоҳи поёнтар аз “Nous” қарор дорад, аммо он ҳам абадӣ ва ғайримоддист. Логос принципи ақлӣ аст, ки манбаи назми ҷаҳонро месозад. Ба ин тартиб, Логос пайванди зарурӣ миёни воқеияти мутаолӣ ва дунёи моддӣ аст. Қисмати болоии Логос ба идеяҳо дар “Nous” назар дорад ва аз он бахшҳоеро бармегузинад, ки барои дунё лозим аст, то онро копӣ намуда, ба дунёи мо арза кунад. Аммо қисмати пойини Логос шомили бахши моддии нақшаҳои Худо аст. Логос дар ин дунё ашқоли ашқе ё принципи ҳаётро дар набототи ҳайвонот ва инсон ҷо мекунад. Бахши табиии Логос бар асоси қонунмандии табиат робита миёни мавҷудотро дар дунё контрол мекунад. Ҳамчунин инсон низ дар мавҷудияти худ

мадюни Логос аст. Аммо инсон як мавҷуди дупахлу аст, яъне таркибе аз модда ва рӯҳ. Олитарин бахши рӯҳи инсон, яъне ақл аз назари Фалотин фанонопазир аст. Ба ҳамин сабаб рӯҳ пас аз марг ба ҳаёти худ идома медиҳад. Аз назари Фалотин инсон қодир аст, то ба асли ақлони хеш бирасад, аммо ин кор замоне метавонад муяссар гардад, ки инсон битавонад худро аз зиндагии моддӣ бираҳонад. Ҳар гоҳ нури худӣ ба ӯ арзонӣ гардад, имкони он вучуд дорад, ки бо як таҷрибаи ирфонӣ (extase) ба сӯйи Воҳид биравад, то бо ӯ яке шавад. Чунин аст, бардошти метафизикии Фалотин дар бораи шеваи расидан ба маърифати ҳақиқӣ.

Акнун ба фалсафаи метафизикии Сино менигарем, ки то чӣ андоза аз бардошти Фалотин таъсир пазируфтааст. Сино монанди Фалотин Худоро ба унвони асли аввал, комил, мутаолӣ ва абадӣ мешиносад. Ин мафҳумест, ки дар китоби динӣ низ ба ҳайси сифоти Худо тазаккур ёфтааст. Ӯ низ муътақид аст, ки кайҳон аз маҷмуаи таҷаллиёти Худо сарчашма гирифтааст. Ва бо пайравӣ аз Фалотин аз 10 лоя ё ақлҳои даҳгона (ақлҳои осмонӣ) барои кайҳоншиносии худ истифода мекунад. Ин ақлҳои даҳгона ҳаракати ҷисмҳои осмонӣ, монанди ситорагон, Хуршед, сайёраҳо ва Моҳ (ин навъ тақсимот бо дарки физикии муосир аз кайҳоншиносӣ тафовут дорад)-ро контрол мекунад. Нуктаи муҳим дар ин ҷост, ки ақлҳои осмонӣ фаъолиятшонро аз тариқи тафаккури қиёсӣ (Syllogism) анҷом медиҳанд.

Аз назари Сино ақли инсонӣ ду ҷанба дорад назарӣ ва амалӣ. Ақли назарӣ ба дарёфти улум ва қуллиёт аз боло (ақли фаъол) мепардозад. Ақли амалӣ ба татбиқи ин қуллиёт барои ҷузъиёти аъмоли инсон мепардозад. Ақли назарӣ барои Сино дорои маротиб аст (мартабаи ҳаюлоӣ, мартабаи билмалака, мартабаи ақли билфид ва марҳалаи ақли мутлақ) ва ин ақли мутлақ болотарин марҳилаи ақли назарӣ аст, ки нафс дар он

маъқулотро дарёфт мекунад ва ба сурати ақли мутлақ дармеоварад, яъне улумро аз ақли фаъол дарёфт мекунад ва ба феълият меоварад. Сино судури коинотро аз зоти Худованд медонад ва монанди Фалотин муътақид аст, ки Худо зоти худро фаҳм ва тааққул мекунад ва аз он касрат ва низоми ақлӣ падида меояд. Сино ин ақдро мабдаи аввал ва асли касрат дар ҷаҳон медонад, пас нахустин судур аз Худо як ақли фаъол аст. Ин ақл ба худии худ мумкин ва ба василаи мабдаъ вочиб аст. Ақли фаъол (ақли даҳум) охирин ақле аст, ки аз силсилаи ақлҳои даҳгонаи Сино ба шумор меравад, ки тадбиркунандаи олами модда ва нафсҳои инсонӣ аст. Нафс ҷавҳари ғайримоддӣ аст, ки вучуди мустақил аз бадан дорад ва бадан абзори он аст, ки пас аз марг баданро раҳо мекунад [16, 290-291].

Мулоҳизоте бар метафизикаи Фалотин. Дар фалсафаи навафлотунӣ талош сурат гирифта, то тафсири метафизикӣ аз воқеияти ҷаҳон ироа гардад. Аммо он гуна, ки мебинем, моҳияти Воҳид дар фалсафаи Фалотин пур аз ибҳом аст. Аз диди \bar{u} мо наметавонем, моҳияти \bar{u} ро бо забони муколама тавсиф кунем. Аз як ҷониб, \bar{u} барои тавсифи иллати нахустини ҳастӣ гоҳе вожаҳоро ба кор мебарад, монанди Воҳид, ҷовидона, комил, мутаолӣ, аз ҷониби дигар, худ таъкид мекунад, ки дарки инсон аз тавсифи он бо калимот номумкин аст.

Акнун ҳудуди наздик ба ду ҳазор сол пас аз Фалотин шакли дигари корбурди забонро медонем. Агар мо ба калимот тавачҷуҳ дорем, он гоҳ на фақат ба маънои мустақими он, балки ба таърих ва матни сиёсӣ иҷтимоӣ, ки он калимот ба кор рафта низ тавачҷуҳ мекунем. Лояҳои сегона, ки Фалотин онҳоро маншаи ҳастӣ ва воқеият медонад, худ сабаби суйитафоҳумоти зиёде метавонад шавад. Замоне ки \bar{u} аз Воҳид сухан мегӯяд ва онро ягона ва абадӣ мешуморад, бархеҳо ба

фикри Худои воҳиди китоби муқаддаси мусалмонон меуфтанд. Замоне, ки \bar{u} аз ягонагии таслис (Воҳид, Nous ва Логос) сухан мегӯяд, он гоҳ ба Худои масеҳият фикр мешавад, ки дар се шахсияти муқаддас (падар, писар ва руҳулқудс) зохир мешавад. Чунонки гуфта мешавад, ҳар гоҳ Фалотин ин се уқнумро дар фалсафаи худ намеғунҷонид, Августинус ва калисои масеҳӣ ба пазириши андешаи таслис дар масеҳият намерасид. Ин дуруст аст, ки фалсафаи масеҳияти асрҳои миёна ва низ фалсафаи ислом аз Фалотин бисёр мутаассир будааст [17, 314]. Аммо ин бад-он маъно нест, ки Фалотин дидгоҳи масеҳӣ доштааст. Дар назарияи Фалотин ҳеҷ гоҳе ба манбаъҳои китобҳои муқаддас рӯчуъ нашудааст. \bar{U} файласуфи юнонӣ буд, на масеҳӣ. Аммо фалсафаи \bar{u} ба масеҳият таъсир гузошт. Аз ҳамон идеяҳои Фалотин замоне дар қарни IV мелодӣ бар зидди масеҳият истифода мешуд. Пайванди масеҳият бо андешаҳои навафлотунӣ бисёр баъдтар ба василаи яке аз шогирдони Фалотин Чайнус Мариус Викторинус (290-360) сурат гирифт, замоне, ки \bar{u} ба масеҳият рӯй овард. Нуктаи ҷолиб ин аст, ки \bar{u} тағйири ақида ба масеҳиятро бар мабноси идеяҳои Фалотин устувор сохт. Дида мешавад, ки аз Фалотин замоне барои синтез бо масеҳият ва замоне ҳам барои дифоъ аз масеҳият истифода мегардид.

Фаромӯш накунем, ки метафизика на танҳо дониш дар бораи моҳияти ҳастӣ аст, балки дониш дар бораи робитаи ин ҳастӣ бо тафаккур ва забон низ ҳаст. Биноан вазифаи фалсафа аз диди ман, ин аст, ки ибҳомро дар ҳангоми суҳбат ё навиштан дар бораи ҳастӣ аз миён бардорад. Ҳадафи фалсафа танҳо пешкаш намудани идеяҳову фарзияҳо нест, балки возеҳ сохтани онҳо низ ҳаст. Бигзор мулоҳизот дар мавриди ибҳом дар фалсафаи метафизикии Фалотинро бо така бар суханони яке аз файласуфони бузурги асри XX Людвиг Витгенштейн поён диҳем: “Он чиро, ки аслан метавон гуфт, метавонад ба

вазоҳату равшани гуфта шавад ва он чиро, ки наметавон дар бораи он суҳбат кард, бояд сукут кард” [18, 35].

Поёни сухан

Ибни Сино дар миёни донишмандону файласуфони қурунивустоии исломӣ, бештарин таъсирро ҳамзамон дар илм ва низ дар фалсафа дар миқёси ҷаҳонӣ аз худ ба ҷо гузоштааст. Андешаи фалсафии Сино ба таври амиқ аз омӯзаи Арасту таъсир пазируфтааст. Сино на танҳо фалсафаи Арасту тафсир дод, балки ба тағйири он низ пардохт. Ӯ пеш аз ҳама як табиб ва донишманд буд ва аз ҳамин сабаб дар асри хеш бештарин тавачҷухро ба мушоҳида ва қорбурди таҷриба дар равишшиносии илмӣ дошт. Диди ӯ ба иллати бемориҳо як диди дунявӣ буд ва барои саломативу беморӣ иллатҳои табииро эътибор меод. Он чи марбут ба иллати физикии шинохти падидаҳо дар табиат ва нақши таҷриба дар он мешавад, Сино ба Арасту бисёр наздик буд. Аммо дар иллати метафизикии дарки ҷаҳон аз дидгоҳи Арасту фосила гирифт. Ӯ дар заминаи метафизика аз фалсафаи навафлотуниён истифода кард, то ба он пӯшиши динӣ диҳад. Чунки таркиби фалсафаи Арасту бо дидгоҳҳои динӣ барои Сино як мушкили асосӣ эҷод мекард ва он масъалаи бардошти метафизикии Арасту аз мафҳуми Худо буд. Дар бардошти Арасту ҷоие барои Худои офаринанда набуд ва Худои Арасту бо ҷаҳон коре надорад, дар ҳоле ки рӯйкарди Сино ба иллати муҳити динӣ, ки дар он зист дошт, як рӯйкарди вучудшиносӣ аст, то масъалаи хилқати ҷаҳонро низ бар мабнои боварҳои динӣ вориди фалсафа созад. Ин рӯйкард комилан ҷанбаи илоҳиётӣ дорад ва Сино талош намуд, то робитаи Худо ва ҷаҳонро аз диди худ дар фалсафаи метафизикӣ ҳал кунад.

Албатта, зеҳни инсон метавонад дар бораи ҳама чиз биандешад ва бардоштҳои метафизикӣ дошта бошад, аммо суоли фалсафӣ ин аст, ки чӣ гуна метавон бовар дошт, ки ин

истидлолу фарзияҳо бар пояи воқеияти айни устуворанд? Аз диди фалсафаи муосир, ба вижа фалсафаи забон суннати метафизикӣ аз замони Юнони Бостон то асри мо ҳама суннати ҳадсиву гумонӣ аст, ки воқеиятҳои айни дар ҷаҳон наметавонад ба онҳо муҳри таъйид бигзорад. Суннати метафизикӣ аз гузашта то ба имрӯз маҳсули корбурди нодурусти забони муколама аст. Ин ки проблемаҳои метафизикии зиёде вучуд доранд, ба иллати он аст, ки файласуфони метафизик робита байни забон ва воқеиятро дуруст дарк накардаанд. Онон калимотро аз корбурди ҳаёти рӯзмараи инсонҳо ҷудо намуда, бугранҷу печида месозанд ва ба онҳо бори метафизикӣ медиҳанд, дар ҳоле ки ин калимот он мафҳумро аслан дар худ надоранд. Забон наметавонад ба худии худ ҳеч қазовате дар бораи воқеият кунад, то замоне, ки ба манбаи воқеият муроҷиат накунад. Биноан, он гуна ки Эмануел Кант гуфтааст, исботи Худо аз мафҳуми Худову ҷаҳон наметавон истихроҷ кард. Ба Худо метавон бовар дошт, аммо исботи Худо, аз диди Кант, ки худ қалбан ба Худо бовар дошт, аз ҳавзаи илм хориҷ аст.

Бо васфи ҳама талошҳои, ки Сино барои созгории фалсафа ва дин ва эҷоди фалсафаи нав барои ислом анҷом дод, то роҳро ба сӯи тарвиҷи суннати истидлоли ақлонӣ боз кунад, бо таассуф фалсафаи ӯ ҳамчун пружаи ақлонӣ дар фалсафаи ислом идомаву густариш наёфт ва бо авҷе, ки Сино ба он бахшид, дар ҳамон ҷо истоду пеш нарафт ва баҳси солим миёни илму дин таваққуф ёфт. Дар ин робита нақши Эмом Ғазолӣ дар сояи ҳимояти хулафои мутаассиб барои ба ҳошия кашидани фалсафаи Сино ва фалсафа дар маҷмуъ аз ҳама зиёнбортар буд.

Бо он ки Ибни Рушд дар баробари фалсафаситезии Ғазолӣ ба дифоъ аз Сино бархост, аммо ин охирин талош барои дифоъ аз суннати истидлоли ақлонӣ бесамар монд ва Эмом

Ғазолӣ тавонист, чунон зарбае ба суннати фалсафӣ дар ҷаҳони исломи асри миёна ворид кунад, ки то имрӯз қомат рост накард.

Баръакс, дар Ғарб, пас аз инқилоби илмӣ-саноатӣ ва низ фурупошии қудрати феодализм, шароити бехтаре барои муносибат миёни фалсафаву дин фароҳам гардид, ки мунҷар ба эҷоди фалсафайи муосир шуд ва баҳси фалсафаву дин вориди марҳилаи тоза гардид. Тафаккури фалсафӣ, аз як тараф, дар натиҷаи инқилоби илмӣ-техникӣ, ба вижа инқилоби коперникӣ, ки Хуршедро дар маркази низоми шамсӣ қарор дод, пуштивонаи қавӣ ёфт, аз тарафи дигар, реформаи динӣ дар Аврупои қарни XVI мелодӣ бо ҳадафи ислоҳи калисо, ба қудрати мутлақаи калисо поён дод, ки дар натиҷаи талашҳо дар асри равшангарӣ, ба ҷудоии вазифаи дин аз давлат дар арсаи сиёсӣ анҷом ёфт.

Аммо дар ҷаҳони ислом бо таассуф аз қарни XIII мелодӣ то кунун донишмандону равшанфикрон интизори реформаи динӣ ва эҳёи муҷаддади фалсафаро мекашанд.

Сарчашмаҳо

[1] Grand Canyon як дарраи бисёр жарфу паҳн аст, ки миёни он рудхонаи Колорадо қарор дорад. Тӯли он ҳудуди 435 км ва арзи он аз 6 то 29 км мебошад. Ин дара имрӯз дар шумори ҷозибаҳои бузурги гардишгарӣ дар ИМА аст ва дар рӯйхати мероси ҷаҳонии UNESCO қарор дорад. (ниг.: https://en.wikipedia.org/wiki/Grand_Canyon)

[2] <https://nos.nl/artikel/2568341-regering-vs-voert-aanval-op-harvard-op-geen-buitenlandse-studenten-meer>.

[3] Georg Harig und Jutta Kollesch, "Naturforschung und Naturphilosophie in der Antike", Berlin, blz 91, uit Geschichte der Biologie, Ed. Ilse John, Berlin 2000, Spektrum Akademischer Verlag GmbH Heiderberg, Berlin.

- [4] Рассел Б. “Таърихи фалсафаи Ғарб”, чопи 23, Утрихт, Голандия, 2006, саҳ. 455.
- [5] Лоуренс тен Катэ, “Доираг-ул-маорифи фалсафа”, Бум, Амстердам 2007, саҳ. 35.
- [6] Дар мавриди Сино рӯчуъ шавад ба: “Саргузашти Ибни Сино” ба қалами худи ӯ ва шогирдаш Абуубайди Чуззонӣ бо тарҷумаи форсии Сайиди Нафисӣ, Техрон, Анҷумани дӯстдорони китоб. Дар мавриди Арасту рӯчуъ шавад ба: “Таърихи фалсафа”, навиштаи Сториг Ҳ. Г. чопи 23, соли 2021, Спектрум, Амстердам, саҳ. 185.
- [7] Алгра Кемпа, “Зиндагӣ ва фаъолияти Арасту”, Донишгоҳи Боз, чопи сеюм, 1998, Гаага, саҳ. 98.
- [8] Ибни Сино, “Ал-қонун”, 1294 қамарӣ, саҳ. 224-225 (рӯчуъ шавад ба Чашнвораи Ҳикмати Синавӣ, Техрон, 1388 шамсӣ, саҳ. 174)
- [9] Рӯчуъ шавад ба “Ал-қонун”, китоби 4, Дар бораи амроз, ки ҳамаи баданро зиён мерасонанд.
- [10] Сториг Ҳ. Г. “Таърихи фалсафа”, чопи 23, соли 2021, Спектрум, Амстердам, саҳ. 198.
- [11] Павлина Вистемон (Pauline Westerman), “Ақида ва хирад”, Донишгоҳи Боз, соли 1988, чопи сеюм, саҳ. 245.
- [12] Ибни Сино, “Фанни самои табиӣ”, 1316 хуршедӣ, тарҷумаи Муҳаммадали Фуруғӣ, Техрон, саҳ. 298-230.
- [13] Remke Kruk . (Ремке Крук), Ақида ва илм дар ислом. 2006 саҳ. 43-51.
- [14] Danny Praet, Jan Nelis, Islam & Christendom, VUB PRESS, Brussell, 2018, p.188.
- [15] Plotinus, Ennaed VI en Ennaed III 8, Translated by Armstrong A, H, Harvard University Press.
- [16] Ибни Сино, “Ал нафс мин китоб-ул-Шифо”, “Шарҳ-ул-ишорот вал танбеҳот”, 1375 шамсӣ, ҷилди 2, Тус, Эрон, саҳ. 290-291.
- [17] Рассел Б. “Таърихи фалсафаи Ғарб”, чопи 23, Утрихт, Голандия, 2006, саҳ. 314.
- [18] Wittgenstein L., Tractatus, Logisch-filosofische Verhandeling, Voorwoord, Boom, Amsterdam, 2022, p. 35.